

Selkä

Yleisesti eri kielissä joidenkin sanojen käyttö ruumiinosan nimityksenä on voitu osoittaa kielikunnan varhaisimmista tunnetuista kerrostumista periytyväksi, ja toiset sanat taas on omaksuttu tähän tehtävään olennaisesti myöhemmin joko toisesta kielestä tai saman kielen muusta sanastosta. Etymologian ulottuvuudesta riippumatta joidenkin sanojen on voitu todeta aina esiintyneen nimenomaan vain ruumiinosan nimityksenä (esim. uralilaiseksi etymologioitu suomen *maksa*, ks. SSA) tai lisäksi grammatikaalistuneena (esim. suomalais-ugrilaiseksi etymologioitu suomen *käsi*, ks. SSA; *vasemmalla kädellä* 'vasemmalla puolella', *ensi kädessä* jne.) tai lisäksi ilmeisen metaforisena (esim. suomalais-ugrilaisena pidetty *jalka* ja se indoeurooppalainen sana, jota edustavat mm. latinan *pedes* ja saksan *Fuss*). Joitakin sanoja on ilmeisesti alun perinkin käytetty ruumiinosaan viittaavasti, mutta merkitys on ollut sillä tavalla väljä, että muutkin määrämielessä samantapaiset entiteetit ovat olleet referenttinä (esim. eri kielten suun nimitys). On myös koko joukko sanoja, joiden ruumiiseen viittaava funktio on sekundaari (ks. indoeurooppalaisten kielten osalta Buck 1949, 196–259). (Suomen ruumiinosannimitysten etymologisista kerrostumista ks. Häkkinen 1990, 33, 168–169, 179–180, 188, 198, 203, 212, 218–221, 244.)

Saman sanan käyttö erilaisista entiteetti-luokista perustuu aina jollakin tavalla samahahmoisuuteen tai samafunktioisuuteen, minkä taustana puolestaan on usein sanan semanttisessa historiassa relevantti käsite- tai miellekompleksi, mikä on eri asia kuin synkroninen semanttinen rakenne. Kielenkäytössä relevantit käsittekatgoriat sinänsäkin ovat liukuvarajaisia ja epämääräisiä, "fuzzy", suuremmissa määrin kuin semanttiset kategoriat,¹ ja etymologisesti relevanteista käsitteistä ja käsittekomplekseista me voimme päätellä jotakin vain nykykielen avulla. Niiden on täytynyt olla hyvin väljiä ja sillä tavalla

¹ Konseptuaalista semantiikkaa kritikoidessaan ja siten aivan synkronisia suhteita tarkoittaessaan William Frawley (1992, 51–54) sanoo: "Conceptual categories are *fuzzy*, that is, their boundaries are vague and their internal structure is scalar. Certainly, some semantic categories are also *fuzzy*, but not all."

abstrakteja. Ns. ensimmäisen asteen entiteettien (Lyons 1977, 438–448) nimitysten taustana ovat mm. erilaiset direktionaaliset ja summittaiset funktionaaliset suhteet sekä muutamats perushahmot, sellaiset kuin pyöreä ja pitkulainen (pallo ja pötkö) ja näiden variaatiot (pallon variaationa pullistuma jne.) ja kombinaatiot. Sanan semanttisen rakenteen ja etymologisesti relevantin käsittekompleksin eritasoisuudesta voisi kuvitella esimerkkinä paria suomen *selkä*-sanana käyttöä. Puhujan tietoon sanan denotaatiosta perustuu se, että hän voi sanoa maassa luikertavalla kastemadolla olevan *muurahainen selässään* (jos näin olisi), vaikkei hän pystykään osoittamaan hyppysiinsä ottamastaan samasta kastemadosta sen selkäpuolta. Puhujan tietoon sanan denotaatiosta kuuluu myös se, että hän voi käyttää *selkä*-sanaa ulapasta. Sen sijaan denotaatiota koskevan tiedon ulkopuolella on se, miksi samaa sanaa käytetään sekä ruumiin että vesialueen osasta suomessa mutta ei esim. ruotsissa, saksassa tai englannissa. Tällaisten syiden tietäminen ei kuulu kielitaitoon; se kuuluu kielentutkimuksen tietoon käsittekompleksien historiallisen rakenteen erilaisuudesta eri kielissä. Synkronisestikin katsottuna semanttinen rakenne perustuu eri kielissä erilaisiin konventionaalsiin käsite- ja miellerakenteisiin (ks. esim. Langacker 1987, 2; Leino 1993, 54–55), mutta usein eri kielissä on samanlaisia semanttisia rakenteita tai niiden katkelmia samanlaisine käsite- ja mielletaustoineen.

Kaikki tietävät, mikä selkä on, mutta ehkä aina ei ole yhtä selvää, mistä se alkaa ja minne loppuu. Kieleen suhteutettuna on kyse siitä, että *selkä*-sanalla on tarkkarajainen ekstensio (niiden entiteettien luokka tai paremminkin joukko, josta sanaa ruumiinosan merkityksessä normatiivisesti käytetään), kun ekstensio määritetään intensioon perustuvalla tavalla. Ekstensio on ikään kuin sanan käyttöohje, jossa on kuvaus tarkoitteen luokittelusta (mikä selkä on) mutta ei tietoa sen spatiaalisesta ulottuvuudesta. Kun varsinainen ekstensio käsitetään sanan käytön luokittelevassa mielessä sisällölliseksi laajuudeksi, pitäisi jotenkin ottaa huomioon sanan käytön laajuus kielenulkoisen spatiaalisen tilan kannalta, jos tämä seikka osoittautuu relevantiksi. Näin voi olla joissakin sanakentissä, esimerkiksi juuri ruumiinosien nimitysten kentässä, ja tällöin voisi puhua spatiaalisesta ekstensiosta (ks. Koski 1987, 30). Spatiaalinen ekstensio voi samalla tavalla kuin varsinainen luokitteleva ekstensiokin olla tarkkarajainen tai liukuarajainen. Selän nimityksillä on taipumus olla liukuarajaisia. Ruumiinosien nimitysten spatiaalinen ekstensio määräytyy sen periaatteen mukaan, että jokaisesta ruumiin kohdasta voi käyttää jotakin nimitystä. Selän nimitysten olennaiset erot ovat siinä, miten ne rajaavat tarkoitteen vertikaalidimensiolla.

Suomen *selkä*-sanana spatiaalinen ekstensio ulottuu ”hartioista pakaroihin” (PS), mikä on tulkittava niin, että selän yläosa rajoittuu ja limittyikin hartioihin ja alaosa rajoittuu pakaroihin, niin kuin suomenkieliset yleensä sanan spatiaalisen ekstension käsittävät (myös murteissa, esim. ”Ihmisen selkä

vyötäröstä ylöspäin” Parikkala, ”Selkä ku loppuu ni perse alkaa” Impilahti SMS). Samalla tavalla on selkä ymmärretty yleisesti eurooppalaisissa kielissä: saksan *Rücken*, norjan *rygg*, ranskan *dos*, italian *dorso*, espanjan *espalda* ja viron *selg* on selitetty nimenomaan näin: ’ihmisen takainen ruumiinosa niskasta/harteista vyötäröön/lantioon’.² Myös ruotsin *rygg*-sanana on selitetty tarkoittavan yläruumiin takaosaa, siis vyötäröön asti (ISO), mutta toisen käsityksen mukaan selkä ulottuu häntäluuhun (”till svanskotan” SOB), ja SAOB antaakin laajan ja suppean tulkinnan ihmisen selästä: ”dels om kroppens hela baksida från halsen till (l. till o. med) sätet, dels mera inskränkt (med frånräknande av skulderna upptill o. sätet nedtill)”, ja samoin on englannin *back*-sanana selitysten laita: jalkojen alkuun, selkärangan päähän, pakaroihin tai vyötäröön.³ Vaikka näyttö tällaisesta spatiaalisen ekstension väljyydestä sattuuikin juuri ruotsin ja englannin sanakirjoihin, on varottava päätelemästä, että nämä kielet olisivat tässä suhteessa muista selvästi poikkeavia. Myös Dalin sanakirjan kuvaus venäjän *спина*-sanasta näkyy osoittavan liukuvarajaisuutta: ”отъ шеи до забедеръ, отъ конца шейныхъ позвонковъ, до тазу, до крестца и ягодищъ”. Käsitystä spatiaalisen ekstension liukuvarajaisuudesta saattaa tässä lisätä sekin, että kieliopillistuessaan sana menettää tämäntapaiset distinktiot, esim. *Hänen selkänsä takana kuiskittiin, että – –* (PS), samoin sellaisissa tapauksissa kuin *seistä selkä seinää vasten ja kääntää selkänsä*, siis kun *selkä*-sanana funktio on pelkästään direktionaalinen.

Ihmisen ruumiinosien nimeäminen perustuu ensisijaisesti mielikuvaan ihmisestä itsestään mutta soveltuvin osin myös mielikuvaan eläimen ruumiinrakteesta; sekä ihmisellä että eläimellä on pää, selkä, vatsa, niska, jalat, kaula jne. Osalle ruumiinosan nimityksistä on relevanttia spatiaalisen orientaation mielikuva. Tämä tarkoittaa sitä, että ihmisruumiin osia nimettäessä motiivatio perustuu normaalissa pystyasennossa seisovaan ihmiseen (tämän mukaisesti esim. *yläruumis/alaruumis, ylähuuli/alahuuli* jne.). Spatiaaliseen orientaatioon kuuluu myös se, että ihmisen kanoninen etupuoli on se puoli, jonka suuntaan normaali aktiviteetti kohdistuu, esim. käveleminen, puhuminen, kat-

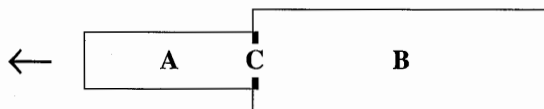
² ” – – zwischen Nacken und Becken” (WDG), ”zwischen Nacken u. Lenden” (Duden), ” – bis zur Lendengegend” (Wahrig), ”bakre del av overkropp” (Guttu), ”depuis la base du cou jusqu’aux reins” (GLF), ” – – jusqu’ a la naissance des reins” (eläimillä) ” – – jusqu’ a l’anus ou à la queue”, Grand Larousse encyclopédique 1960–1964), ”entre les épaules et la nuque en haut, le bassin en bas” (Grand Larousse 1994), ”s’ étend des épaules jusqu’aux reins” (Le nouveau Petit Robert), ”la regione posteriore del torace che confina in alto con la nuca, in basso con la regione lombare” (Devoto–Oli), ”desde la cabeza hasta la cintura” (Gran diccionario de la lengua española), ”selg on kaela ja vöö vahel” (Saareste 1958 s.v. *keha*). Viron *piht* ”selja ülemine osa” (EKSS) ja *turi* ”selja ülaosa ühes kaela tagaosa” (Saareste mp.) ovat selän osan nimityksiä, ja siksi ei oikeastaan voisiakaan puhua näiden ja selän nimitysten spatiaalisten ekstensioiden välisistä rajoista (vrt. Oksaar 1956, 47–49).

³ ” – – from your neck to the top of your legs” (Collins COBUILD), ”from the neck and shoulders to the extremity of the backbone” (OED), ”from the neck to the buttocks” (Hornby), ”from the neck to the end of the spine, esp. the portion from shoulder to waist” (Webster).

sominen ja ylipäätään kontaktit ulkomaailmaan. Etupuolella ovat enimmäkseen ulkoiset funktionaaliset elimet, mm. silmät, suu, genitaalielimet, samoin kuin ihmisen karakteristiset piirteet. (Koski 1987, 31–33.) Nelijalkaisen eläimen kanoninen asento perustuu neljällä jalalla seisomiseen, ja näin ihmisen ylä- ja alaruumista vastaa eläimen etu- ja takaruumis, kun tässäkin otetaan huomioon aktiiviteettisuunta. Tämän mukaisesti ihmisen selkä on kanonisesti pystysuorassa ja eläimen vaakasuorassa asennossa, ja ihmisen selän orientaatio on taaksepäin, mikä tuntuu eri tavoin sanan semantiikassa. Kuitenkin selkää merkitsevien sanojen käsittekompleksiin kuuluu myös eläimen horisontaaliseen selkään liittyviä osamielteitä.

Ilmeisen prominentein selän nimitysten osakäsite on takaisuuden käsite. Tämä näkyy kirjaimellisesti englannin sanasta *back* 'selkä'; 'takaisin', 'takana', ja selän nimityksestä on muodostettu myös esim. saksan *zurück* ('takelementin osalta vrt. esim. suomen *takaisin*, ruotsin *tillbaka*); merkitys 'takaisin' on myös komin selännimityksellä *ber* (Fokos-Fuchs) ja mansin sanasta *sis* 'selkä', 'takaosa' muodostetulla johdoksella *sisi* (Munkácsi).

Takaisuuden käsitteeseen (TAKA) kuuluu oikeastaan kaksi erilaista suhdetta: meronymisena (= osa/kokonaisuussuhteena) nähty periaatteessa kaksiulotteinen 'takainen puoli, kääntöpuoli' ja spatiaalisen relaationa nähty kolmiulotteinen 'takainen tila'. Selännimityksiin suhteutettuna tätä asetelmaa voisi havainnollistaa profiilikuvaimella, jossa \leftarrow = funktionaalinen aktiiviteettisuunta, A = ihminen (kokonaisolio), B = direktionaalinen spatiaalinen TAKA-tila ja C = selkä (takainen puoli, kääntöpuoli):

Selkä on siis osaentiteettinä (ruumiinosana) periaatteessa kaksiulotteinen PINTA, toisin kuin kokonaisuutena kolmiulotteiseksi hahmotettava SÄILIÖ-mielteinen vatsa, mutta PINTA-mielteisille ruumiinosille on ominaista myös määrättytyyppinen kolmiulotteinen toissijainen hahmotus, esim. *Puukko upposi syvälle selkään* (meronymisen ja spatiaalisen suhteen kietoutumisesta yhteen ks. myös Leino 1993, 230). Selän nimityksissä tällainen distinktio ei juuri näy missään kielessä. Kuitenkin komissa kahden 'selkä'-sanan kesken vallitsee sellainen jakauma, että *miš(k)*-perustuu lähinnä takaisen puolen merkitykseen (C), sillä sanaa käytetään myös mm. kädenselästä, vaateen kääntöpuolesta ja kaapin takaseinästä, ja *ber* perustuu lähinnä TAKA-tilan mielteeseen (B); sillä on myös merkitys 'viimeinen ääripää' sekä grammatikaaliset merkitykset 'takana', 'taaksepäin', 'takaisin' ja 'taas' (Fokos-Fuchs). Tämä komin

sana on suomen *perä*-sanan etymologinen vastine, ja suomessa puolestaan kyseiset grammatikaalisessa merkityksessä olevat sanat ovat *taka*-sanuetta.

Takaisuuteen perustuviksi on selitetty useat englannin *back*-sanan käytöt. Tarkoitteena voi olla: "That side or surface of any part of the body or any object -- opposite to the face or front, or side approached or contemplated" (OED); "The back of an object is the side of it that people do not normally see or do not normally use" (Collins COBUILD), "(contrasted with front) that surface for an object that is less used, less visible or important" (Hornby), "the part which comes behind in the ordinary movements of a thing, or when it is used" (Webster), näissä esimerkkeinä mm. *the back of the hand*, *the back of a knife*, *saw* jne. sekä *the back of the larder door* (Collins), *the back of your head* ja *You write the address on the front of an envelope, not on the back* (Hornby). Selitykset perustuvat takaisuuden käsitteeseen toisaalta kokonaisuuden funktionaalisuuden kannalta ja toisaalta prototyypin näkemistilanteen kannalta. Käden funktionaalinen puoli on koura, veitsen ja sahan on terä, samoin laskun funktionaalinen puoli on kirjoituspuoli, ja kirjekuoressakin voi sanoa funktionaalisemman puolen olevan se, mihin osoite kirjoitetaan. Laskussa ja kirjekuoressa, toisin kuin kädessä, veitsessä ja sahasa, on selvästi etupuoli, "front", takaisen puolen vastakohtana, samoin kaapinovesa, jonka etupuolta ei voi pitää kokonaisuuden, siis oven, funktionaalisena puolena. Lisäksi sanaa *back* käytetään myös vaateen selkämyksestä, tuolin selkänojasta ja kirjan selästä, samoin rakennuksen takaseinästä julkisivun vastakohtana. Samanlaista selän nimityksen käyttöä esiintyy muissakin kielissä, mm. ranskassa, esim. *le dos de la main* 'käden selkä', hamaraa tarkoittamassa (esim. *dos d'un couteau*) ja kääntöpuolta tarkoittamassa (esim. *dos d'un chèque*).

Muutamista kädenselkää merkitsevän sanan selityksistä näkyy, miten tarkoite on hahmotettu. Englannin *the back of the hand* on selitetty ulkopuolta osoittavaksi. Sanakirjassa on takaisuuden mukaisesti selitetty suomen kädenselkä "käden kämmenenvastainen puoli" (NS, PS). Viron *käesalg* taas on selitetty "labakäe välimine, peopesa vastas olev osa" (EKSS), jossa on mainittu myös ulkoisuus, mutta murreinformantit sanovat johdonmukaisesti, että *käesalg* on "käe pääl(i)ne" (EKI). Ulkoisuuteen perustuu ruotsin *handrygg* "yttersida(n) av mellanhanden" (SAOB). Yläpuolta osoittavaksi on selitetty ranskan *le dos de la main* "partie supérieure d'une chose convexe", jossa mainitaan myös kaarevuus (GLF), saksan *Handrücken* "Oberseite der Hand" (Duden), ja ruotsiksi "handens ovansida kallades dess rygg" (IRSS). Näin kädenselkä on mielletty eläimen selän kaltaiseksi. Tällaiseen ilmeisen metaforiseen mielteeseen perustuu englannin *the back of the tongue*, ranskan *dos de la langue*, saksan *Zungenrücken*, suomen *kielenselkä* ja fonetiikan terminä käytetty *dorsum*; tässä sananmuodostuksessa ei ole mitään semanttista takaisuuden perustetta.

Kaikki englannin *back*-sanan olion osaan viittaavat käytöt eivät kuitenkaan perustu TAKA-mielteeseen, niin kuin jo kädenselän nimityksen selityksestä osaltaan näkyi. Tällaisia *back*-sanan tarkoitteita ovat erilaiset lähinnä vaakasuorassa olevat entiteetit, esim. mäen harja, hirren tai parrun yläpuoli (samoin kuin suomessa, virossa ja ruotsissa; erityisesti mäen harjan 'selkä'-nimitys on yleinen useissa kielissä, mutta nykyenglannissa harvinaisen, tuskin esiintyvä *back* 'the surface of a river, the waves which bears floating burdens' (OED, mm. Shakespearen tekstissä). Myös laivan kölin sanominen seläksi on englannissakin harvinaista (OED), mutta samalla tavalla sanovat unkari-laiset. Nämä samoin kuin edellä esitellyt kielen ja käden osan nimittäminen seläksi perustuvat eläimen horisontaalisen selän herättämään assosiaatioon.

Latinassa on kaksi 'selkä'-merkityksistä sanaa. Näistä *dorsum* merkitsee ennen kaikkea eläimen selkää ja sekundaaristi myös ihmisen selkää; visuaalinen mielikuva perustuu harjamaiseen lihahkon eläimen pitkyläiseen selkään. Sana merkitsee myös vuorenharjaa, vuorijonoa sekä vedessä olevaa riuttaa ja vielä pellolla vaon harjaa sekä maastoterminä myös kalliota, merenluotoa jms., joihin assosioituu selän kaarevuuden mielle. I. latinisteille näkyy olleen jossakin määrin epäselvää, onko *dorsum*-sanana primaari merkitys 'selkä' ruumiin-osana vai maastonkohtana. Sekundaaristi sanaa on käytetty myös auran ojaksesta (ruotsin *plogås, plogrygg*, suomen *auran selkä*). Sanaa *tergum* on käytetty ensisijaisesti ihmisen selästä, ja sillä on selvä 'taka'-osakäsite; sanalla viitataan myös direktionaaliseen selustaan, esim. sotajoukon takana olemisesta tai siihen takaapäin suuntautuvasta toiminnasta puhuttaessa, ja toisaalta sanaa on käytetty myös eläimen selästä puhuttaessa (Cavallin 1887 sanoo, että *tergum* tarkoittaa vertikaalista ja *dorsum* horisontaalista selkää). Etymologisen taustansa mukaisesti *tergum* merkitsee myös vuotaa sinänsä ja sel-laista muutakin peitettä, jolle näkyy olevan ominaista tietynlainen tasaisuus tai tyhjiys muista entiteeteistä, esim. kentän, joen ja meren pintaa ja myös veden pintaa, esim. juoma-astiassa. Tähän merkitykseen voisi vielä kuulua koholla olevan maastonpinnan merkitys, "a raised surface in a field, ridge". (Walde–Hofmann 1938–1954; Georges 1951, OLD.)

Selän nimityksiä ja niiden käyttöä analysoitaessa voidaan lähteä siitä latinan selännimitysten semantiikan mukaisesta ajatuksesta, että muissakin kielissä nimitykset perustuvat ainakin suureksi osaksi kahteen kompleksiseen käsitteeseen 'dorsum' ja 'tergum' (nämä ovat siis käsitteitä eivätkä latinan sanojen merkityksiä sinänsä). Dorsum-käsitteen miellekompleksi muodostuu horisontaalisuudesta, pitkänomaisuudesta ja fakultatiivisesta kaarevuudesta (niin kuin nelijalkaisen eläimen selkä). Tergum-käsitteen miellekompleksi muodostuu vertikaalisuudesta ja siihen suhteutuvasta takaisuudesta sekä tyhjän pinnan mielteestä (niin kuin selkä ylipäätään on tyhjä osaentiteeteistä, ja tähän liittyy vielä fakultatiivinen lievän kohouman mielle). Käsitystä tällaisesta jaosta tukee osaltaan se, että pitkälti samaperusteinen jako on ainakin

unkarissa, venäjässä ja saamessa, joissa on kaksi 'selkä'-sanaa. Olennainen ero on siinä, että näissä kielissä ei ole ihmisen ja eläimen selän välistä leksi-kaalista distinktiota (mikä latinassakin sittemmin osaksi neutraalistui), ja se, jota voi pitää dorsum-sanana, merkitsee keskeisesti selkärankaa. Tämä on kyllä luonnollista, sillä laihan eläimen ja ihmisenkin nikamainen selkäranka on huomattavissa nahan alta.

Venäjän *спина* on kyllä etymologisesti sama kuin latinan *spina* (Vasmer 1976–1980), mutta nykyvenäjässä se on varsinainen selän nimitys ja merkitsee myös takaista puolta muissakin yhteyksissä; sitä voi sanoa tergum-nimitykseksi. Venäjän dorsum-nimitys on *хребет*, joka nykykielessä merkitsee erityisesti selkärankaa mutta myös selkää, varsinkin selän yläosaa, ja sitä käytetään mm. harteilla kantamisesta; sana merkitsee myös mäenharjannetta ja vuorijonoa sekä vedenjakajaa (suomen *maanselkä*). Selkärangasta käytetään myös konneksiota *спинной хребет*.

Unkarin *hát* merkitsee yhtä hyvin ihmisen kuin eläimenkin selkää ja myös spatiaalisesti takaista puolta, mikä onkin sanan etymologinen primaarimerkitys, muissa ugrilaisissa kielissä sanalla on deiktisiä 'taka'-merkityksiä (Lako-Redei 1971). Tämä on unkarin tergum-sana. Dorsum-sana on *gerinc* 'selkäranka', joskus myös 'selkä'; muita merkityksiä ovat erityisesti 'mäenharjanne/vuorenharja', 'katonharja', 'emäpuu/köli', 'kirjan selkä'. Varsinkin vanhemmissa lähteissä mutta myös nykykielessä selkärangan nimitys on yhdys-sana *hátgerinc*. (Benkő 1967–1976.)

Saamen kaksi selännimitystä ovat etymologisesti samalähtöiset, omape-räinen *čelgi* ja suomesta tai myös karjalasta lainautunut *sealgi*. Näistä *čelgi* olisi saamen dorsum-sana. Se merkitsee ruumiinosaa konkreettisemmassa mielessä, enemmän materiaalista ruumiinosaa, esim. selässä tuntuvasta kivusta puhuttaessa, ja paikoin se merkitsee ristiselkää ja erityisesti selkärankaa. Sanaa *sealgi* käytetään taas enemmän ulkoisesta suhteesta, esim. selän takana olemisesta, selässä kantamisesta, eläimen selässä ratsastamisesta tms. puhuttaessa, myös siitä, että kahlatessa vesi ulottuu selkään. Sana *čelgi* (*čelgi*) esiintyy myös maastoterminä 'vuorenharja', 'vedenjakaja (maanselkä)' sekä veden alla 'harjanne järven/meren pohjassa' (Qvigstad 1944 n:o 158); kveenien vaikutusalueella myös *sealgi*, *säilg* (mt. n:o 843); kveenien suomalaismurteessa *selkä*-sanalla on sama merkitys, mikä johtunee norjan *rygg*-sanan tällaisesta merkityksestä sikäläisessä nimistössä (ks. Rautio Helander 1990, 116–117). Sana *sealgi* esiintyy paikkaan viittaavana, ikään kuin "vuoren selkä", mutta merkitys on tällöin 'vuorentausta': "back (the side which faces the other way) of a mountain or hill" (Nielsen 1932–1962 s.v. *sæl'ge*). Rakennelman osasta käytettynä *čelgi* merkitsee esim. katon harjahirttä, teltan vaaka-suoraa harjaa ja erilaisia telineen funktiossa olevia tankoja, jotka hahmottuvat samankaltaisiksi kuin nelijalkaisen eläimen selkäranka tai selän harja. Tämän-tapaista on merkitty myös venäjänsaamen Suonikylän–Nuortijärven murteesta,

esim. nahankuivauspuista pitempi eli ”selkäpuu”, ulun ”selkäriuku”, laavun ”selkäruode” (ks. Itkonen 1958).⁴

Osittain samantapainen on myös udmurtin kahden selännimityksen välinen suhde: *miš*, jonka etymologisena mielteenä on ’pullistuma’ (UEW 103), on selännimityksenä lähinnä ’taka’-mielteen varassa (merkityksenä myös ’takainen puoli’, samoin ilmauksissa ’kääntää selkensä’ ja ’puhua selän takana’), ja *tibir* esiintyy myös selkärankaa merkitsevässä yhdyssanassa dorsum-sanojen tapaan, ja siitä on muodostettu johdos *tibires* ’buckelig’, siis kyttyräselkäinen tai köyryselkäinen (Wichmann). Saksassakin on kaksi selännimitystä, yleinen *Rücken* ja puhekielinen, nimenomaan ihmisen selästä käytettävä *Buckel*, jolla on myös merkitys ’kyttyrä’.

Käsitteiden dorsum (horisontaalisuus, pitkänomaisuus, kaarevuus), tergum (vertikaalisuus, takaisuus, tyhjä tila) ja takaisuus lisäksi joissakin kielissä pullistuman mielle on selännimityksessä relevantti. Näin on esim. sanueessa, jota edustaa udmurtin ja komin *miš* (UEW 703), joiden muu käyttö on pelkästään ’taka’-merkityksistä (Wichman; Fokos-Fuchs); saman sanueen jäsen on marissa vatsan nimitys, ja murteittain sana merkitsee komissa paitsi selkää ja takaista puolta myös toisaalta kyttyrää ja toisaalta selkärankaa (UEW). Pullistuman mielteeseen näkyy perustuvan myös mordvan *kopor* (Paasonen). Pullistuma on ruumiinosan nimityksissä muutenkin silmäänpiستävä taustakäsite, erityisesti vatsan mutta myös koko ruumiin nimityksissä (Koski 1987, 101, 1992, 139–142). Myös sille germaanisten kielten sanalle, jota edustavat saksan *Rücken* ja ruotsin *rygg*, on esitetty pullistuman käsitettä etymologiseksi taustaksi (esim. Drosdowski 1988), mutta sanan etymologiaa on myös pidetty kaikkiaan epäselvänä (Kluge–Seebold 1989). Kyttyrän ja selän nimitysten semanttista läheisyyttä osoittaa paitsi se, että eri kielissä selännimitys on myös kyttyrän nimitys, sekin, että venäjän *гopб* ’kyttyrä’ on lainautunut etelävepsään ’selkä’-merkitykseen (Zaitseva–Mullonen).

Yleisesti eurooppalaisissa kielissä selännimitystä käytetään myös vaateen selkäosan nimityksenä (esim. *paidan selkä*, *skjortans rygg*) ja istuimen selkänojan nimityksenä (*tuolin selkä*, ranskan *dos*); selkänojan nimityksenä voi olla myös johdos (esim. *selkämys*, *dossier*, venäjässä vain *спинка*). Näissä on ainakin osaksi kyse metonymiasta, jonka laukaisijana on saattanut olla se, että kummassakin tapauksessa sana tarkoittaa kokonaisenteetin (vaateen, istuimen) takaosaa. Lähinnä metaforaa on se, että joissakin kielissä selän nimitystä käytetään sellaisenaan sotajoukon taimmaiseen osaan viitattaessa, esim. *arméns rygg var hotad ja avoir l’ennemi à dos*.

⁴ Sanakirjojen antaman kuvan mukaan *čelgi* esiintyy norjansaamesta turjansaameen ja *sealgi* luulajansaamesta turjansaameen. Eteläsaamen tavallisin selän nimitys näkyy olevan *čavelk*, *čivelka*, *čivvelka* (Collinder 1964, Schlachter 1958; Vefsenin murteesta Lagercrantz 1926 esittää kuitenkin vain ihmisen rinnan ja kupeen merkitykset sekä ’der Fuss eines Berges’).

Suomessa (NS) ja virossa (EKI, EKSS:n toimitus) esiintyy lähinnä puhekielimäistä *selkä/selg*-sanon käyttöä kääntöpuolesta, eli voidaan puhua esim. valokuvan, pelikortin, vekselin selästä, virossa myös esim. rakennuksen taka-seinästä. (PS:ssa tämä ilmeisen harvinainen suomen *selkä*-sanon käyttö on jätetty mainitsematta.)

Ims. kielissä käytetään selänimitystä erilaisista kanonisesti horisontaalisista osaentiteeteistä. Maastotermien kuperaan laakeaan mielikuvaan liittyy tyyppi *kiukaan selkä*, *uunin selkä*, virossa *ahju selg* (EKI, samoin vatjassa, karjalassa ja lyydissä). Lisäksi on kaikissa tai useimmissa ims. kielissä seläistä selänimityksen käyttöä, jossa tarkoitteena on hyvin pitkänomainen osaentiteetti. Tyypittelevä ryhmitys voitaisiin tehdä seuraavasti:

- 1) työkalun funktionaalisen puolen vastassa olevasta puolesta, esim. haravan, veitsen, sahanterän, viikatteen terän hamarapuolesta, samoin kirvesvarren hamarapuolesta sekä auran ojaksesta; selkä on näissä esine-tyypeissä myös kanoninen (normaalin käyttöasennon mukainen yläpuoli);
- 2) pitkänsiiman horisontaalisesta siimasta ja verkon yläpaulasta; samoin *selkälanka* kutomisterminä;
- 3) pyöreän tai kaarevan esineen ulkopinnasta;
- 4) aidan yläreunasta, kattotuolin, hirren tms. yläpinnasta;
- 5) vinttikaivon ja vaa'an vipuvarresta.

Tällaisista osaentiteetin nimityksen käyttökonventioista ei ole mielekästä ryhtyä laskemaan, montako eri merkitystä kunkin kielen sanalla on. Jostakin sellaisesta sanasta kuin *suu* saa kauniisti esitetyn miellespektrin, niin kuin Cruse on tehnyt (Cruse 1986, 71–74; Koski 1991, 131–133), mutta sellaiseen sanaan kuin selän nimitys, jonka käsitteellinen rakenne on kompleksinen, sopisi paremmin jonkinlainen verkkomalli (sanon semanttisista suhteista ja polysemiaa koskevasta pohdinnasta ks. lisäksi (Cruse, Koski) esim. Leino 1993, 104, 171 ja Raukko 1994).

Itämerensuomalaisien kielten useimmista eurooppalaisista kielistä poikkeava piirre on *selkä*-sanon käyttö merkityksessä 'ulappa', esim. *järven selkä*, *meren selkä*. Käsitteellisenä taustana on 'tergum'-sanon tyhjän pinnan mielle. Samanlainen on vanhan kreikan 'selkä'-sana *ῥῶτον* ~ *ῥῶτος*, jolla on kaikki olennaisimmat sekä *tergum*- että *dorsum*-käsitteen mukaiset merkitykset, ja näin se merkitsee ylipäätään laajaa pintaa, erityisesti ulappaa (Liddell–Scott 1968). Maastotermiä *selkä* (*selg* jne.) on suomessa, virossa, karjalassa ja lyydissä yleensä *dorsum*-käsitteen mukainen 'harjanne', pohjoisessa Suomessa myös 'särrä, riutta', mutta muutamain paikoin näissäkin on nähtävissä *tergum*-käsitteen mukaista hahmotusta, esim. *selkä* 'laaja korkeahko suhteellisen tasainen maa, jota suot ympäröivät' (Rovaniemi SMS), *pellonselkä* 'laajan pellon keskikohta' (Heinjoki, Antrea, Muolaa SMS), samoin *suon selkä* (Rovaniemi SMS), *nevanselkä* (Vihanti SMS). Samantapaista hahmotusta on

viron murteissa: *selg* maastoterminä tarkoittaa yleensä harjannetta mutta joskus myös suhteellisen tasaista paljasta kohoumaa, ja samanlaisena on nähty *mereselg*, ikään kuin keskeltä korkeampana ulappana, esim. *üleväl mere seljäl* (Kuusalu EKI murdesektor). Paikannimistössä sen sijaan selkä-elementti kuuluu vain dorsum-käsitteen mukaisiin harjanteisiin (KKTK). Toisaalta tähän tyhjän käsitteeseen liittyy myös pohjoisten murteiden *selkonen*, joka merkitsee sellaista saloseutua, jossa ei ole mitään muuta kuin metsää, ei siis mitään, mikä rikkoi tyhjyyden. Edelleen tähän kuulunevat sellaiset ilmaukset kuin *selkäviikot* 'loppiaisesta alkavat pyhättömät eli pyhistä tyhjästä viikot', samoin ikkunan tai oven asentoa tarkoittava ilmaus *selällään*, *selkosen selällään*. On myös mahdollista, että samaa sanuetta on adjektiivi *selkeä*, jonka vastineet esiintyvät vain itämerensuomessa ja saamessa.

Suomessa ja virossa sekä ilmeisenä fenniminä karjalassa (Kontokki, Suojärvi KKS) käytetään selän nimitystä ajanjakson keskikohdasta, taitekohdasta: *Talven selkä on taipunut* ja *yön selkään* (karjalan esimerkit vain konneksiosta *yön selkä*). Tässä on kyse metaforasta: vuoden ja vuorokauden syklin osa on kuviteltavissa kaarena, joka selännimitysten miellekompleksissa liittyy dorsum-käsitteeseen, aika on kuin eläimen selkä (ks. Johnson 1987, 199–211); Leino 1993, 40–42). Samantapaisia metaforia ovat *pakkasen selkään*, *myrskyn selkään*, karjalassa Säämäjärvellä *tuulen selgäh* (NS, KKS).

Kaikkiaan suomi sekä viro ja karjala ovat kieliä, joissa esiintyy sekä dorsum- että tergum-käsitteeseen perustuvaa *selkä*-sanana käyttöä, mutta muissa ims. kielissä on nojaututtu lähes pelkästään tergum-käsitteeseen.⁵ Etäsuku-kieliin saamea lukuun ottamatta ei kumpikaan näistä läntisistä käsitteekomplekseista varsinaisesti ulotu, mutta esim. hantissa käytetään sanaa *čönč* 'selkä' kirveen ja veitsen hamarasta, jousen ulkokaaripinnasta ja tuvan takaseinästä. Tällainen sanankäyttö osoittanee käsitteekompleksin riippumattomuutta konventionaalisesti ymmärretystä lainasuhteesta.

⁵ *Selkä*-sanalla on etymologinen vastineensa paitsi kaikissa ims. kielissä ja saamessa (sekä alkuperäisenä että suomalaislainana) myös marissa: *šil'ə* 'selkä, selän alapuoli, ristiselkä' (SKES).

LÄHTEET

- Benkő = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Toim. BENKŐ LORAND. Budapest 1967–1976.
- BUCK, CARL DARLING 1949: *A dictionary of selected synonyms in the principal Indo-European Languages: A contribution to the history of ideas*. University of Chicago Press.
- CAVALLIN, CHRISTIAN 1887: *Swensk-Latinsk Ordbok*. Stockholm: L & G. Beijers förlag.
- COLLINDER, BJÖRN 1964: *Ordbok till Sveriges lapska ornamn*. Uppsala.
- Collins COBUILD English language dictionary*. London and Glasgow: Collins 1987.
- CRUSE, D. A. 1986: *Lexical Semantics*. Cambridge University Press.
- Dal 1880–1882 = (Владимир Даль) Толковый словарь живаго великорускаго языка. Владимира Далья. I–IV. С.-Петербургъ – Москва (2., korjattu ja täydennetty painos, tästä näköispainos) Москва 1956.
- DEVOTO, GIACOMO – GIAN CARLO OLI 1967: *Vocabolario illustrato della lingua italiana*. Milano: Selezione dal Reader's Digest.
- DROSDOWSKI, GÜNTHER 1988: *Duden, Etymologie. Herkunftswörterbuch der Deutschen Sprache*. 2., völlig neu bearbeitete und erweiterte Auflage. Mannheim/Wien/Zürich: Dudenverlag.
- Duden. Das grosse Wörterbuch der Deutschen Sprache 1–6*. Toim. GÜNTHER DROSDOWSKI & a1. Dudenverlag 1976–1981.
- EKI = Eesti keele instituut. Tallinn.
- EKSS = *Eesti kirjakeele seletussõnaraamat I–IV*. Eesti Teaduste Akadeemia. Keele ja Kirjanduse Instituut / Eesti Keele Instituut 1988–1996.
- FOKOS-FUCHS, D. R. 1959: *Syrjänisches Wörterbuch I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- FRAWLEY, WILLIAM 1992: *Linguistic Semantics*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- GEORGES, KARL ERNST 1951: *Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch*. 9. Auflage, nachdrück der achten verbesserten und vermehrten Auflage von HEIRICH GEORGES. Basel: Benno Schwabe & Co. Verlag.
- GLF = *Grand Larousse de la langue française 1–7*. Paris: Librairie Larousse 1971–1978.
- Gran Diccionario de la lengua española*. Alcobendas-Madrid: Sociedad General Española de Librería S.A.
- Grand Larousse encyclopédique 1–6*. Paris: Librairie Larousse 1960–1964.
- Grand Larousse en 5 volumes*. Paris: Larousse 1994.
- GUTTU, TOR (toim.) 1993: *Norsk Illustrert Ordbok. Moderat bokmål og riksmål*. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- HORNBY, A. S. 1974: *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*. Oxford University Press.
- HÄKKINEN, KAISA 1990: *Mistä sanat tulevat. Suomalaista etymologiaa*. Tietolipas 117. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- IRSS = *Iso ruotsalais-suomalainen sanakirja / Stora svensk-finska ordboken*. Toim. GÖRAN KARLSSON. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 358. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1982–1987.
- ISO = *Illustrerad svensk ordbok*. Toim. BERTIL MOLDE. Tredje, reviderade upplagan. Stockholm: Natur och Kultur 1983.
- ITKONEN, T. I. 1958: *Koltan- ja kuolanlapin sanakirja I–II*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XV. Helsinki: Suomalais-ugrilainen Seura.
- KKTK = Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. Helsinki.
- KLEIN, ERNEST 1966–1967: *A Comprehensive etymological Dictionary of the English Language*. Amsterdam: Elsevier Publishing Company.
- Kluge–Seebold 1989 = FRIEDRICH KLUGE, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 22. Auflage unter Mithilfe von Max Bürgisser und Bernd Gregor völlig Neubearbeitet von ELMAR SEEBOLD. Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- KOSKI, MAUNO 1987, 1992: Ihmisen ruumiinosien nimitykset suomessa ja ruotsissa 1–2. Kontrastiivista kielentutkimusta I–II. *Fennistica* 8 ja 10. Turku: Åbo Akademi, Finska institutionen.
- 1991: *Polysemiaa vai ei?* Erikoiskielet ja käännösteoria. VAKKI-seminaari XI. Väyry 9.–10.2.1991. Toim. JUHANI STENFORS. Vaasa: Vaasan yliopisto. Kielten laitos.
- LAGERCANTS, ELIEL 1926: *Wörterbuch des Südlappischen mundart von Wefsen*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Oslo.

- LAKÓ, GYÖRGY – KÁROLY RÉDEI 1971–1978: *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimologiai szótár 1–3*. Budapest.
- LANGACKER, RONALD W. 1987: *Foundations of Cognitive Grammar 1: Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- LEINO, PENTTI 1993: *Polysemia – kielen moniselitteisyys. Kieli 7*. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- LIDDELL, HENRY GEORGE – ROBERT SCOTT 1968: *A Greek-English Lexicon*. Toim. Henry Stuart Jones. Oxford: The Clarendon Press.
- LYONS, JOHN 1977: *Semantics 1–2*. Cambridge University Press.
- LÖNNRÖT, ELIAS 1874–1880: *Suomalais-Ruotsalainen sanakirja*. Helsinki.
- Munkácsi = *Wogulisches Wörterbuch gesammelt von BERNÁT MUNCÁCSI*. Geordnet, bearbeitet und herausgegeben von BÉLA KÁLMAN. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- NIELSEN, KONRAD 1962: *Lappisk ordbok grunnet på dialektene i Polmak, Karasjok og Kautokeino I–III*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning B:XVII. Oslo: Universitetsforlaget.
- NS = *Nyksuomen sanakirja 1–6*. Porvoo–Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö 1951–1962.
- OED = *The Oxford English Dictionary 1–XX*. Second Edition. Oxford: The Clarendon Press 1989.
- OKSAAR, ELS 1956: Die sprachliche Erfassung des menschlichen Körpers am Beispiel des Estnischen. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen 73*. Göttingen: Van den Hoek & Ruprecht.
- OLD = *Oxford Latin Dictionary I–II*. Oxford: The Clarendon Press. 1982.
- Paasonen = *H. Paasonens Mordwinisches Wörterbuch II*. Lexica Societatis Fenno-ugricae XXIII.2. Helsinki: Suomalais-ugrilainen Seura 1992.
- Petit Robert = *Le nouveau Petit Robert dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*. Paris: Dictionnaires le Robert 1993.
- PS = *Suomen kielen perussanakirja 1–3*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 55. 1990–1994.
- QVIGSTAD, J. 1944: *De lappiske appellative stedsnavn*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning B:XLII. Oslo.
- RAUKKO, JARNO 1994: *Polysemia: Merkitysten verkosto – merkitysten verkko. Näkökulmia polysemiaan. Kieli 8*. Toim. PENTTI LEINO ja TIINA ONIKKI. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- RAUTIO HELANDER, KAISA 1990: *Yykeänperän vesistöappellatiivit*. Käsikirjoite, Oulun yliopisto, suomen ja saamen kielen laitos.
- SAARESTE, ANDRUS 1958, 1959, 1962, 1963: *Eesti keele mõisteline sõnaraamat I–IV*. Huddinge/Stockholm: Kirjastus Vaba Eesti.
- SAOB = *Ordbok öfver svenska språket, utgifven af Svenska Akademien 1–31*. Lund 1898–1993.
- SCHLAHTER, WOLFGANG 1958: *Wörterbuch des Waldlappendialekts von Malå und Texte zur Ethnographie*. Lexica Societatis Fenno-ugricae XIV. Helsinki.
- SKES = *Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VI*. Lexica Societatis Fenno-ugricae XII. Toim. Y. H. TOIVONEN et al. Helsinki: Suomalais-ugrilainen Seura 1955–1978.
- SMS = Suomen murteiden sanakirjatyön kokoelmat. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. Helsinki.
- SOB = *Svensk ordbok*. Utarbetad vid Språkdata, Göteborgs universitet. Toim. LILLEMOR SWEDENBORG. Esselte Studium AB.
- UEW = KÁROLY RÉDEI, *Uralisches etymologisches Wörterbuch I–II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz 1986–1988.
- WALDE, A. (– J. B. HOFMANN) 1938–1954: *Lateinisches etymologisches Wörterbuch I–II*. Heidelberg: Carl Winter – Universitätsverlag.
- VASMER, MAX 1976–1980: *Russisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Carl Winter – Universitätsverlag.
- WDG = *Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache 1–6*. Toim. RUTH KLAPPENBACH & WOLFGANG STEINITZ. Berlin: Akademie-Verlag 1966–1978.
- Webster's Third New International Dictionary of the English Language*. Päätoimittaja PHILIP BARCOCK GOVE. Springfield Mass.: G. & C. Merriam Company. 1971.
- Wichmann = *Wotjakischer Wortschatz*. Aufgezeichnet von YRJÖ WICHMANN. Toim. T. E. UOTILA – MIKKO KORHONEN. Lexica Societatis Fenno-ugricae XXI. Helsinki: Suomalais-ugrilainen Seura 1987.
- Zaitseva–Mullonen = Зайцева, М. И. – М. И. Муллонен, Словарь Вепсского языка. Ленинград: Наука 1972.

MAUNO KOSKI: *Der Rücken*

Bei dem Vergleich der Bezeichnungen für die Körperteile mit den sonstigen Bedeutungen dieser Begriffe lassen sich etliche Schlüsse daraus ziehen, wie der Mensch seinen Körper und überhaupt den Körper menschlicher Lebewesen erfasst hat. Hinter den lexikalischen Bedeutungen findet sich ein Komplex von Begriffen, auf dessen Grundlage die Wörter in den verschiedenen Kontexten auf verschiedene Entitäten verweisend angewandt werden. In der Forschung der lexikalischen Semantik muss somit der Unterschied gemacht werden zwischen einerseits der denotativen Bedeutung eines Wortes (= die gebräuchliche referentielle Beziehung zu einem außersprachlichen Ding) und andererseits den Begriffskomplexen, die mit den etymologischen Motivationen verknüpft sind. Offensichtlich bezeichneten viele – zumindest die ältesten – Begriffe für Körperteile diese auch ursprünglich, und deren sonstiger Gebrauch kann als metaphorisch angesehen werden (z.B. die Bezeichnungen für Fuss). Der die Grundlage bestimmter Wörter bildende Begriffskomplex wiederum war derart, dass das Wort primär sowohl für Körperteile als auch für eine Entität von gleicher Gestalt oder Funktion angewendet werden konnte (z.B. in den meisten Sprachen die Begriffe mit der Bedeutung 'Mund'). Zusätzlich gibt es solche Wörter, deren Funktion als Bezeichnung für Körperteile sekundär erscheint, z.B. Wörter mit der Bedeutung 'Rücken' in den verschiedenen Sprachen. Als Motivation für die Bezeichnungen für Rücken in den europäischen Sprachen können solche Begriffe aufgezeigt werden, die gemäss der zwei Rücken-Begriffe im Lateinischen als 'dorsum-Begriff' bzw. 'tergum-Begriff' bezeichnet werden könnten, sowie hiermit wesentlich verbunden – aber im Prinzip selbständig – als 'hinter-Begriff'. Im Mittelpunkt der Untersuchung stehen solche Sprachen, in denen es zwei Wörter für 'Rücken' gibt, und zwar neben dem Lateinischen insbesondere Ungarisch, Russisch und Lappisch. So wäre es auch erklärbar, warum die Bedeutung 'offene Seefläche' pro finn. *selkä* für *Rücken* im Deutschen oder *back* im Englischen nicht möglich ist.

